
EURÓPAI UNIÓ

BÖRÖCZ JÓZSEF–MAHUA SARKAR

Mi az Európai Unió?¹

E tanulmányunkban két kritikai megközelítésmód – a világrendszer-elmélet és a posztkoloniális elemzés –, továbbá egyetlen, kulcsfontosságú hasonlat erejéig a flexibilis globális terelés szociológiája segítségével globális geopolitikai olvasatát adjuk az Európai Unió (EU) jelenségének. Elsőként kritikai elemzésnek vetjük alá az EU-val kapcsolatos szakirodalom azon – meglehetősen jelentős – részét, amely jobbára csak implicit módon (néha azonban *expressis verbis* is) államként tekint az Európai Unióra. Ezután felvázolunk néhány olyan mechanizmust az EU külső és belső kapcsolatrendszereinek kapcsán, melyek lehetővé tették az EU számára – melyet mi a föntiektől eltérően nem államként fogunk föl –, hogy sikeresen működjék egy olyan közegben, ahol rajta kívül szinte minden egyéb szereplő állam. Végezetül némely, az alvállalkozói-beszállítói láncolatok gazdaszociológiájából merített megfigyelések alapján kísérünk meg választ adni arra a kérdésre, milyen elméleti eszközök segítségével ragadható meg az EU az államiság analógiáján túl.

NEM ÁLLAM

A nyugat-európai integráció története nagyrészt a széthúzás, az érdek- és értékkonfliktusok, s a viharos, drámai feszültségekkel terhes, az utolsó utáni pillanatban improvizált, senki által igazán nem támogatott, kiizzadott kompromisszumok története. Ugyanakkor a közös valuta bevezetése és nyilvánvaló sikere úgy tűnik, szinte teljesen háttérbe szorította az EU-ról szóló szakirodalom azon, korábban jól kivehető vonulatát, mely sze-

rint az EU nem állam, hanem más, valamiféle újszerű vámunió, kormányközi szervezet vagy ezek valamilyen öszvérváltozata, netán a közhatalom egyéb, eddig ismeretlen válfaja volna. Továbbra is támadhatatlanul érvényesek azok a vezető EU-szakértő politikatudósok és szociológusok által tett megfigyelések, melyek szerint például „a tagállamok meglepő sikerrel védelmezik a saját gazdaságuk irányítására vonatkozó érdekeiket” (Streeck, 1996: 65), s hogy az EU egész történetén végigvonul „a nemzetek fölötti európai jog és a kormányközi európai politikacsinálás kettőssége” (Scharpf, 1996: 15). Mégis, az EU mai szakirodalmát egy fölöttébb „egységbe forrt”, feltűnően államszerű politikai szervezet képe látszik meghatározni. Ez annál is meglepőbb, mivel – miként azt például az EU-szakirodalom élő klasszikusa, Philippe Schmitter már jó tíz évvel ezelőtt megmutatta (1996b: 133–138) – az államiság fogalmának csak ügyel-bajjal találnánk olyan jelentését, amely maradéktalanul vonatkoztatható volna a jelenlegi EU-ra, s az állam mivolta még a jövőre nézve is csak az egyik, s nem is szűkszerűen a legvalószínűbb kimenetele a ma megfigyelhető európai integrációs folyamatoknak. Az EU jövőjéről folyó viták (szövetségi-nemzet fölötti vagy konföderatív-kormányközi szervezet? Egy- vagy „többsebességű” unió? Központosított vagy decentralizált hatalmi szerkezet? stb.) háttérben kimondatlanul is az a feltevés áll, hogy a vita tárgyát a majdani EU *mint állam* minéműsége képezi. Eközben még abban sincs egyetértés, érvényes elemzési egység-e az Európai Unió (Stone-Sweet és Sandholtz, 1998, Caporaso *et al.*, 1997) – e kérdésre még tanulmányunk végén módunk lesz visszatérni. Az is teljesen egyértelmű, hogy eközben az államok már viszonylag régóta „nem az egyedüli, s talán nem is a meghatározó aktorai a regionális-nemzetközi rendszernek” (Schmitter, 1996a: 6), s hogy emiatt az EU-t (a nemzetközi rendszer többi résztvevőjéhez hasonlóan) aligha érthetjük meg önmagában, azaz anélkül, hogy az államszocialista tömb szétporlása utáni helyzetben a geopolitikai dráma többi szereplőjéhez fűződő viszonyát tekintetbe ne vennénk. Mindezek ellenére az EU-val kapcsolatos szakirodalom túlnyomó része a nyugat-európai állam egyfajta leegyszerűsített képzetén mint szemüvegen keresztül tekint az EU-ra. Mindehhez járul, s mindezt részben meg is magyarázza az a csaknem a szakirodalom egészére jellemző tendencia, hogy az EU működés módjának értelmezésekor figyelmen kívül hagyják az EU szerkezeti jellegzetességeinek és magatartásának *külső*, az EU és az EU-n kívüli világ közötti kapcsolatokban megjelenő elemeit. Így – a globális viszonyokkal foglalkozó társadalomkutatók bánatára – a tipikus EU-elemzésből szinte teljesen hiányzik a geopolitikai mozzanat.

Első pillantásra egész tűrhetően leírja az EU-t az állam analógiája. Az Európai Unióban rendszeresen tartanak választáso-

kat, parlamentje pedig rutinszerűen bocsát ki „törvényeket” és egyéb „szabályokat” és „előírásokat” – e vonások kétségkívül hagyományosan a modern állam jellegzetességei. Az EU-nak jelentős hatalommal bír, a társadalom többi részétől és az egyéb elitcsoportoktól élesen elkülönülő, weberi terminusokban leírható bürokráciája van, nem beszélve a sok gonddal és kompromisszumok százain keresztül megfogalmazott, hivatalos „politikáiról” (lásd például az EU kereskedelmi politikáját, a gazdasági versennyel kapcsolatos politikáját, mezőgazdasági politikáját stb.). Az EU által termelt joganyagáradatban (az *acquis communautaire*-ben) foglaltakat mind az EU-n belül, mind pedig azon kívül az összes érintett nagyjából betartja, vagy legalábbis tiszteletben tartja. Az EU központi szerve – a bizottság – olyan részfeladatok ellátására szakosodott szervezetekből áll, melyek munkamegosztása nagyjából emlékeztet a modern államok kormányait alkotó minisztériumok közötti feladatmegosztásra. Az Európai Bizottság 2004-ben leköszönt elnöke, Romano Prodi többször is megerősítette az állami analógiát azzal, hogy az „EU kormányaként” határozta meg az általa irányított testület mibenlétét. Az EU Tanácsa egyfajta kollektív elnöki feladatkört tölt be. Van az EU-nak erős, a tagállamokkal szemben felülbírálati jogkörrel is fölruházott központi bírósága (Európai Bíróság) és központi bankja (Európai Központi Bank), s az utóbbi buzgón őrökdi a jelenlegi 25 tagállam közül a teljes EU-gazdaság túlnyomó részét magáénak tudó tizenkettőben törvényes fizetőeszközként használt, a többiben pedig *de facto* hegemóniával bíró „közös valuta” stabilitása fölött. Az EU jogrendjéből hiányzik minden, a tagok kizárásának lehetőségére vonatkozó szabály és eljárás, s még a tagság fölfüggesztésének kérdése is csak a közelmúltban, a szervezet „keleti bővítése” kapcsán merült föl (az 1997-ben tartott amszterdami csúcstalálkón). Az EU-n belüli politikai folyamat kitermelt egy széles körben „EU-alkotmánynak” titulált jogi szöveget is, s ez az államiság tematizáltságát jelzi, a ratifikációjával kapcsolatos minden politikai bonyodalom ellenére. Az EU nagykövetségeket tart fenn világszerte, és vezetői rutinszerűen írnak alá szerződéseket államokkal. Végül – s ez talán a legnyomósabb érv az EU államisága mellett – az EU vitathatatlanul nagy globális geopolitikai súlyt tudhat magáénak. Megnyilvánul ez az EU-nak a közvetlen környezetére gyakorolt hatásában csakúgy, mint abban, ahogy szándékait és érdekeit képes a világ egészére kivetíteni. A két kezünkön megszámlálhatjuk a világ azon aktorait, melyeknek geopolitikai jelentősége az EU súlyához fogható, s ezek vagy államok, vagy pedig – elvértve – transznacionális vállalatok (mely utóbbiak analógiája még az államénál is kevésbé alkalmazható az EU-ra). Mindezek alapján körülbelül annyit állapíthatunk meg, hogy az EU valamiféle politikai-közhatalmi intézmény, amely sok szempontból bír némi államszerű jelleggel.

Van azonban az EU szerveződési logikájának egy olyan eleme, amely alapvetően megkülönbözteti az EU-t a modern államtól, azaz megkérdőjelezi az államiság analógiájának érvényességét az EU-val kapcsolatban: *az EU-nak nincs végrehajtó apparátusa*. Mintegy szépirodalmi munkásságának részeként az Európai Bizottság elnöke utalhat ugyan az Európai Bizottságra mint „az EU kormányára”, ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy az EU-nak nincs végrehajtó gépezete² az „általános igazgatóságoknak” (Directorates-General) titulált kváziminisztériumok szintje alatt. Igazgatóságok tehát vannak, sőt, még azt is mondhatjuk, hogy valamiféle, áttételes értelemben még igazgatottak is vannak, nincs viszont saját szervezet, végrehajtó apparátus, vagyis hiányzik a modern állam sine qua nonja, a társadalomszervezet azon sajátos formája, melyen keresztül az igazgatás állami tevékenységének elvileg meg kéne nyilvánulnia.

Max Weber óta közismert és a politikaszociológia alapvetésének tekinthető definíció szerint az állam ugyanis nem más, mint az a szervezet, mely a legitim erőszak monopóliumával rendelkezik egy meghatározott területen. Az EU-nak nemcsak, hogy nincs monopóliuma a legitim erőszak vonatkozásában: a fizikai kényszer értelmében jószerével semmiféle erőszak-alkalmazási eszközrendszer nem áll az EU rendelkezésére – talán a félig-meddig megvalósult, csigalassúsággal föllálló „gyorsreagálású haderőt” kivéve, melynek konkrét feladatai még kidolgozásra várnak, s melynek mind a mérete, mind pedig a rendelkezésére bocsátott erőforrások nagyságrendje világosan mutatja, hogy távlatilag sem lesz sem hivatott, sem pedig alkalmas arra, hogy egy négyszázötvenmilliós, földrésznyi „EU-állam” globális stratégiai véderejének funkcióját ellássa. Részben a saját végrehajtó apparátus teljes hiányára vezethető vissza, hogy az EU-nak, mint említettük, nincs kizárási klauzulája, s hogy – mint azt a 2000-ben föllállított, a szélsőjobbaldalt is magában foglaló, s ebbéli minőségében a többi tizennégy EU-tagállam kormányai által ideológiailag demokráciaellenesnek, s így elfogadhatatlannak tekintett³ új osztrák kormány megalakulása nyomán kialakult nemzetközi fejetlenség és diplomáciai válság jól mutatta – még az EU egészére nézve alapelveként elfogadott politikai szabályokat megsértő tagállamok megrendszabályozására, adott esetben megbüntetésére vonatkozó szabályozás is komoly kívánnivalókat hagy maga után. Az EU-nak sem saját tagállamaival, sem pedig az EU-n kívüli világ szereplőivel szemben nincs saját szervezeti intézményrendszere. Az autonóm cselekvésre való képesség – vagyis a saját végrehajtó hatalom – teljes hiánya nézetünk szerint kizárja, hogy az EU-t államként fogjuk föl.

Lehetséges persze az az ellenvetés, hogy léteznek olyan államok – így például a gyarmati lét utáni vagy a poszt-államszocialista harmadik világban –, melyeknek cselekvőké-

pességét oly mértékben aláásták a különféle politikai, gazdasági, társadalmi stb. válságok, hogy államkénti működésük gyakorlatilag megszűnt. Az EU ugyanakkor értelemszerűen aligha hozható közös nevezőre az államközi rendszer ezen, az állami cselekvőképesség tekintetében betegesen legyengült tagjaival. Vizsgálódásunk tárgyát élesen megkülönbözteti a nemzetközi rendszer minden egyéb tagjától az a tény, hogy soha nem is volt – és soha nem is törekedett arra, hogy legyen – saját végrehajtó apparátusa, s mégis kiválóan működik saját, az államiságétól legalább egy alapvető tekintetben elütő logikája szerint. Mi több, igen jelentős nemzetközi hatalommal és tekintéllyel bír, olyan hatalommal és tekintéllyel, amelyhez fogható az EU-n kívül csak államok mondhatnak magukénak.

HATALMI SZERVEZET – VÉGREHAJTÓ APPARÁTUS NÉLKÜL

Hogy éri el tehát az EU, hogy törvényeit, rendeleteit és egyéb jogi szabályozásait mind a belső, mind pedig az unión kívüli szereplők, szervezetek és intézmények nagy csoportja betartja, illetve – legalábbis nagy vonalakban – tiszteletben tartja? Talán még fontosabb: Hogyan biztosítja az EU, amely nem állam, saját geopolitikai sikerét? Miként képes arra, hogy jórészt államokból és nagyvállalatokból álló külső környezetét úgy formálja, hogy az az EU érdekeinek megfelelően viselkedjék? Más szóval, hogyan működhet sikerrel egy közhatalmi szervezet a legitim erőszak monopóliuma nélkül, vagyis elkerülve azt, hogy államná váljon egy olyan rendszerben, ahol szinte minden egyéb szereplő állam?

Ha e szempontból vetjük az EU-t vizsgálat alá, egy négy mechanizmusból álló, fölöttébb kifinomult hálózatszerű rendszer képe alakul ki előttünk: ezek együttes alkalmazása látszik biztosítani az EU meglepő geopolitikai sikerét. E négy hálózati mechanizmus a következőképpen ragadható meg: 1. a tagállamok apparátusaihoz fűződő kapcsolatrendszerek, 2. a kormányközi szervezetek, 3. a „keleti bővítés” geopolitikai játszmája, illetve 4. az EU-ban székelő transznacionális vállalatok részvétele a nemzetközi rendszer hatalmi folyamataiban. Tanulmányunk következő szakaszában e négy kapcsolathálózati mechanizmust vesszük szemügyre közelebbről.

A tagállamok apparátusai

Az EU-joganyag végrehajtásában és az EU geopolitikai érdekeinek széles körű érvényesítésében kulcsszerep hárul a tagállamok apparátusaira. A teljes jogú EU-tagság azzal a kötelezett-

séggel jár, hogy a tagállam mint saját joganyagát hajtsa végre az *acquis communautaire*-t. E látszólag egyszerű, logikus és sok szempontból magától értetődő előírás természetesen politikai problémák sorát hozza elő, hiszen az egyes tagállamok legitimációs szerkezetei gyökeresen eltérnek az EU különféle szabályozás- és jogalkotói testületeinek legitimációs struktúráitól. Ebben az értelemben az EU működésmódjának leírására széles körben használt, elegáns képlet – mely szerint az EU nem más, mint a tagállamok szuverenitását egybeolvasztó és azt minden tag rendelkezésére bocsátó szervezet („sharing and pooling of the member states’ sovereignty”) ⁴ – egyfajta szerződéses viszonyt ír le, melyben az EU mintegy a tagállamok hátán lovagol, vagyis lényegében valamiféle metaállamnak tekinthető.

A metaállam azonban nem ugyanaz, mint az állam. A modern állam végrehajtó funkciója a törvényhozói hatalom és az állampolgárok kollektív testülete által nyújtott legitimáció közötti, meghatározóan fontos, szoros, egyszeri és megismételhetetlenül zárt kapcsolaton alapul. A saját végrehajtói apparátus hiánya egy lépéssel még a modern államnál is jobban eltávolítja az EU-t az állampolgártól, azaz az EU-szerte uralkodó, liberális államfölfogás szerint a legitimitás végső forrásától. Így súlyos, sokszor áthidalhatatlan szakadék keletkezik a mai nyugat-európai társadalmak lakosai mint állampolgárok és az állítólag az ő politikai érdekeiket artikulálni, értékorientációikat képviselni hivatott szervezetek, a nyugat-európai államok törvényhozói és végrehajtó apparátusai, illetve az ezek fölé rendelt, metaállam EU között. Alighanem az EU mint metaállam legitimációs rendszerének papírvékony-sága, s az EU politikai szférája és az állampolgárok életvilága közötti távolság magyarázza például a legutóbbi évek nyugat-európai választásain megfigyelhető, máskacs empirikus összefüggést, hogy az európai parlamenti helyeket eldöntő szavazásban választási rendszertől függetlenül mindenütt sokkal kevesebben vesznek részt, mint az adott társadalom „saját” állami törvényhozásának összetételét meghatározó szavazásokon. A legutóbbi választások során ezen európai uniós „legitimációs deficit” uniós átlagértéke elérte a választásra jogosultak 24,4%-át ⁵, s skálája Írországtól (2,9%) és Litvániától (10,4%) Svédorszáig (42,5%) és Szlovákiáig (53,4%!) terjedt. A ma Nyugat-Európában tapasztalható EU-kritika és az EU-ellenzők politikai aktivizmusa okkal-joggal irányítja tehát az EU és az állampolgárok közötti távolságra a közfigyelmet. Az EU és az állampolgárok közötti viszony áttételes és a nyugat-európai államok állampolgárai számára ködös, áttekinthetetlen jellege nagyban aláátamasztja azokat a vádakát, melyek szerint az EU még a liberális, képviseleti-„polgári” demokrácia erősen korlátozott demokráciafelfogása szerint sem tekinthető demokratikus intézménynek.

A KORMÁNYKÖZI SZERVEZETEK

Talán még érdekesebb, miként tesz szert az EU jelentős geopolitikai hatalomra azáltal, hogy tagállamai egyben tagjai különféle olyan, a világfolyamatokat alapvetően kordában tartó kormányközi szervezeteknek és stratégiai csoportosulásoknak, mint a Világkereskedelmi Szervezet (WTO), a Nemzetközi Valutaalap (IMF), a Világbank (IBRD), az Európai Rekonstrukciós és Fejlesztési Bank (EBRD), az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (OSCE), az ENSZ és ennek sok száz szakosított szervezete, illetve az Észak-atlanti Szerződés Szervezete (NATO). Mivel a külső védelem az állam egyik legjelentősebb végrehajtó hatalmi funkciója, s mivel ez meghatározóan fontos részét képezi a nagy politikai szervezetek geopolitikai stratégiájának, témánknak alapvető részkérdése, hogyan szervezi meg globális védelmét az EU.

Az elmúlt hatvan év európai geopolitika-történetének ismeretében nem meglepő: az EU globális, stratégiai védelmét a NATO látja el. Ez az egyszerű tény fölöttébb érdekes hatalompolitikai megoldást takar: a NATO intézményi mechanizmusai jóval szélesebb globális hatalmi bázist ölelnek föl, mint ami a tagállamok egyszerű „szuverenitás-összeolvaszó és -újraelosztó” rendszeréből következnek. Az a tény, hogy az EU védelmét *de facto* a NATO látja el, nem pusztán abból következik, hogy az EU tagállamainak jelentős része mintegy „véletlenül” éppen a NATO-nak is tagja. A NATO – és vele a nyugat-európai stratégiai védelmi rendszer – alapjellegzetességei a hidegháború történetében gyökereznek. Ez egyben jelzi azt is, hogy az EU mint szervezet maga is a csaknem ötvenéves európai geopolitikai konfliktus sajátos, szervezetszociológiai szempontból fölöttébb különös terméke. Az EU – a hidegháború során kialakított, mára jól bebetonozott geopolitikai stratégiai megfontolásoknak megfelelően – mondhatnánk: mintegy alvállalkozásban – a NATO-ra testálja saját védelmének feladatát. Mindezt NATO-tag tagállamain keresztül teszi, ám az ebből a szervezeti átfedésből következő védelem-, hírszerzés-, technológia- és egyéb globális geopolitikai előnyökből végső soron nemcsak a NATO-tagállam EU-tagok részesülnek, hanem Nyugat-Európa egésze, így a térség nem NATO-tagállamai is. Az EU és a NATO viszonyára minden egyéb stratégiai szövetségnél jobban alkalmazható a történelmi elkötelezettség, a hosszú távú partneri viszony fogalma, mely előnyös globális pozíciókat biztosít mind Nyugat-Európa, mind pedig Észak-Amerika társadalmi számára a technológiaáramlások, a termelés és az ezek alapján egyre növekvő egyenlőtlenségek globális rendszerében. Az EU–NATO stratégiai szövetségben foglalt globális geopolitikai viszony szervezetszociológiai szempontból meglehetősen figyelemre méltó, újszerű megoldást szült: az EU külső s részben

belső védelmét is egy olyan szervezet látja el (s bizonyos mértékben még finanszírozza is), mely fölött sem maga az EU mint szervezet, sem pedig az EU egyes NATO-tag tagállamai nem gyakorolnak teljes, osztatlan, szuverén közhatalmat. Nyugat-Európa területvédelmét egy, az emberiség története során példa nélkül álló mértékű, abszurd túlerőt fölvonultató geopolitikai hatalomkoncentrációs rendszer látja el: a NATO-ba tömörült, s a világnépesség alig tíz százalékát kitevő államok együttes világgazdasági súlya meghaladja a világ-GDP felét. Az e fölállás mögött meghúzódó gazdasági, politikai, morális és kulturális-reprezentációs szerkezetek megértése nélkül el sem kezdhető a mai világ működésmódjának leírása.

A „KELETI BŐVÍTÉS”

Az 1989 óta eltelt időszakban Kelet-Európa kulcsszerepet játszott az EU geopolitikai stratégiájában. A harmadik fontos mechanizmus, melynek révén érvényesülnek az EU globális érdekei, s melynek jóvoltából az EU-joganyag alkalmazásra kerül az EU határain kívül is így a „keleti bővítéssel” függ össze. A „keleti bővítés” lényege, hogy ennek során az Európai Unió beilleszti saját jogi struktúráit a keleti és délkeleti határan elhelyezkedő államok szerkezetébe, mintegy „beoltja” saját joganyagával szomszédainak jogrendszerét. Mint a téma iránt érdeklődő magyarországi olvasó bizonyára jól emlékszik a közelmúltból, az EU három feltétel teljesülésétől tette függővé a belépésre áhító pályázó államok taggá válását. E kritériumok egyike arra vonatkozott, a pályázó állam milyen mértékben veszi át és viszi be a gyakorlatba az EU joganyagát – a jelentkezés előtt.⁶ A kívülről oktroyált törvénykezés eme minősített esetét – és a szuverenitás ezzel összefüggő, jelentős mértékű sérülését – a pályázó államok mindegyike szó nélkül tudomásul vette, cserében az EU által kínált társult tagságért, amelyről viszont széles körben köztudott, hogy nagyon aszimmetrikus módon mind gazdasági, mind pedig geopolitikai szempontból az EU-nak kedvez. Eközben a teljes tagság időpontja és konkrét feltételei vonatkozásában az EU szinte az utolsó pillanatig „lebegtette”, bizonytalanságban tartotta a pályázó államokat és ezek társadalmait.

Fontos megkülönböztetni a „keleti bővítést” a csatlakozás fogalmától. Az utóbbi azt a lépést jelenti, melynek során a pályázó állam formálisan, teljes jogú tagként részévé válik az EU-nak, s megkapja a mérete alapján őt megillető, meghatározott számú helyet az Európai Bizottságában, az Európai Tanácsban, az Európai Parlamentben és az EU egyéb szerveiben. Így egyáltalán nem szükségszerű, hogy a „keleti bővítés” egyben csatlakozáshoz is vezessen, mint azt a kilencvenes évek végén a

„keleti bővítésben” való részvételre meghívott, ám a 2004-es bővítési menetből kihagyott Románia, Bulgária és Törökország társadalmi nemrég első kézből megtapasztalhatták.

A csatlakozást emellett ugyancsak célszerű megkülönböztetni a teljes befogadástól, amelynek lényege, hogy unió a belépő állam polgáira is kiterjeszt minden, a korábban belépett államok polgárait megillető jogot és lehetőséget. A formális csatlakozás nem szükségszerűen jelent teljes befogadást; a legtöbb korábbi tagállam ellenkezése ugyanis olyan helyzetet idézett elő, melyben az EU-állampolgársággal járó jogok egy meghatározott része (így a szabad mozgáshoz, a letelepedéshez és a munkavállaláshoz való jogok, azaz az EU négy „szabadsága” közül a legambíciózusabb „szabadság” megvalósulása) még igen csak várat magára a 2004-es csatlakozás kapcsán – konkrétan 2011-ig. Talán mondanunk sem kell, a kelet-európai munkaerőnek a nyugat-európai tőke által *Kelet-Európában* történő foglalkoztatására vonatkozóan természetesen semmi efféle korlátozás nincs életben, hacsak nem tekintjük a kelet-európai termőföld vételére vonatkozó – a „zsebszerződéses” megkerülő megoldások jó tíz évvel korábbi elharapódzásának ismeretében merőben formálisnak tekinthető – szabályokat ilyen előírásnak.

Eközben – mivel az EU törvénycsomagjának bevezetése az EU-ba való jelentkezés sikerének feltétele volt, vagyis mivel az EU-s joganyag bevezetése definíció szerint jó néhány évvel megelőzi a csatlakozást (a teljes befogadásról nem is szólva) – az EU-felvételi vizsgák rendszerét úgy alakították ki, hogy minden, az EU-tagsággal járó terhet a tagságra pályázó államnak kell viselnie, s teljesítenie kell minden, a tagsággal összefüggő kötelezettséget is, az egyetlen tagdíjfizetést kivéve. A pályázó mivolta ezzel együtt igen előnytelen gazdasági feltételrendszert teremt a kelet-európai tagjelöltek számára, hiszen a teljes tagsággal járó infrastruktúra-fejlesztési támogatások és szubvenciók hiánya versenyhátrányok sorát teremti nemzetgazdaságaik egésze, illetve tőkecsoportjaik számára. A Kelet-Közép-Európa számára létfontosságú nyugat-európai piacokhoz való szabad hozzájutás – így a nemzetijövedelem-termelés – strukturális akadályai pedig jelentős potenciális bevételi forrásoktól fosztják meg a pályázó államokat. Eközben – nagyrészt éppen az EU által előírt liberalizációs és államtulajdon-privatizációs folyamatok következtében – a belső termelés szinte kizárólag külföldi tulajdonban, a külföldi befektetők számára nyújtott, világméretekben is igen vonzó szabályozási és adófeltételek között zajlik, s így drasztikusan beszűkülnek a poszt-államszocialista állam egyéb jövedelemforrásai is. Emiatt azután már-már törvénytörőnek kell tekintenünk, hogy az EU-tagságra áhítozó poszt-államszocialista társadalmak új világ gazdasági illeszkedésének logikája a munkaerő újratermelését alig-alig biztosító bérszínvonal és az irrelevánssá válás határára szűkített helyi

állam mint kettős „versenyképességi tényező” körül szerveződik. Minél hosszabb a pályázóra rótt várakozási penzum, annál valószínűbb, hogy a kívül lét „átmeneti” problémái a pályázó társadalmak tartós szerkezeti jellegzetességeivé, belső sajátosságaivá válnak.

A jogi és szabályozási téren megfigyelhető függőség e formája a kelet- és kelet-közép-európai pályázó államok globális helyzetét némileg a gyarmati uralom bizonyos formáihoz, így a „függő területek”⁷, „protektorátusok” működésmódjához és a kívülről irányított kormányzás „indirekt uralom”⁸ néven ismert változataihoz teszi hasonlóvá. Az EU és Kelet-Közép-Európa közötti viszonyban különösen jól megfigyelhető az EU jelentős túlsúlya a gazdaságpolitika vonatkozásában. A 2004-ben csatlakozott (s teljes befogadásra a legoptimistább számítás szerint is csak 2011 táján kerülő) tagállamok várhatóan 18 évig fognak tehát e gazdasági kváziprotektorátusi helyzetben létezni; a bővítés következő fordulója kapcsán ma emlegetett államok – így Románia, Bulgária és Törökország – társadalmának ötéves csúszást feltételezve 23 évig, azaz csaknem egy emberöltőn keresztül lesz osztályrésze a külső függés ezen elrajzolt változata.⁹

A TRANZNACIONÁLIS VÁLLALATOK

Az Európai Unió alapvetően a nyugat-európai és észak-amerikai uralkodó osztályok némely, kulcsfontosságú csoportjainak közös, hosszú távú, globális, világtörténeti vállalkozása.¹⁰ Európa és Észak-Amerika kapcsolata oly fontos magyarázó eleme az EU kialakulásának és működésének, hogy megragadására kutatók egy csoportja (pl. Pollack and Schaffer, 2001) külön fogalmat, a „transzatlanti kormányzatiság” fogalmát vezette be. Egy, az EU-t civil társadalmi ellenőrzés céljából figyelő alapítvány nemrég arra hívta föl a figyelmet,¹¹ hogy – némely, mindkét földrészen tevékeny transznacionális vállalat jól szervezett, közös lobbitevékenységének eredményeképpen – az EU és az Egyesült Államok kiterjedt tárgyalásokba kezdett egy észak-atlanti szabadkereskedelmi és vámunió létrehozása céljából. Jól mutatja e lobbitevékenység sikerét, hogy egyik, a 2004-es bővítést és EU-választásokat megelőző, utolsó ülésén az EU Parlamentje elfogadott egy határozati javaslatot, mely felszólítja az EU központi szerveit, hogy „indítsanak be egy tízéves cselekvési tervet a transzatlanti piac elmélyítése és kiszélesítése, valamint a transzatlanti gazdaság és monetáris együttműködés elősegítése érdekében azzal a céllal, hogy 2015-re létrejöhessen egy akadálytalan, szabad transzatlanti piac”.¹²

Az EU a világ néhány legnagyobb hatalmú üzleti szervezete – a Nyugat-Európában gyökerező és/vagy ott aktív transznacionális vállalatok – és a Volker Bornschier és Patrick Ziltener

(1999: 35–36) által igen találóan brüsszeli „politikai vállalkozókként” aposztrofált EU-központ között kötött elitpaktum terméke. E paktum részeként az EU a nyugat-európai nemzeti államoknál egy-két nagyságrenddel nagyobb méretű belső gazdasági mozgásterét, az EU-n kívüli világ vonatkozásában pedig üzleti érdekeik képviselőjének hatékony szervezeti és geopolitikai bázisát, azaz globális előnyök egész sorát nyújtja a nyugat-európai transznacionális vállalatoknak. Mindezért cserébe a nyugat-európai transznacionális vállalatok tevékenységük legváltozatosabb formáin keresztül elősegítik mind az EU-s joganyag tiszteletben tartását, mind pedig az EU általános geopolitikai érdekrendszerének érvényesülését világszerte. Azt, hogy a transznacionális vállalatok kiemelt szerepet játszanak a világ társadalmi között megfigyelhető technológiai, pénzügyi és kereskedelmi függés különféle válfajainak kialakulásában és fenntartásában, a nemzetközi függőségről szóló szakirodalom immár jó két generációval ezelőtt pontosan leírta.¹³ Az EU megjelenése annyiban hozott újdonságot e vonatkozásban, hogy a nyugat-európai integráció a korábbiaknál jóval nagyobb globális súllyal rendelkező közhatalmi szervezet erőforrásait nyújtja a korábbinál jóval globalizáltabb termelésben részt vevő, azt jelentős mértékben szervező nyugat-európai transznacionális vállalatoknak. Ráadásul az EU arra is módot ad, hogy szervezeti-hatalmi egységmivolta következtében a nyugat-európai tőkeérdekek között korábban megfigyelhető rivalizálás és konfliktusok jelentős része értelmetlenné váljék és kiiktatódjék.

Az EU volt államszocialista szomszédainak az utóbbi tizenöt évben végbement átalakulása különösen jól szemlélteti az EU és a nyugat-európai transznacionális vállalatok közötti összjáték függőségteremtő hatását. Ennek során a közvetlen tőkebefektetéseken, kereskedelmi és technológiai úton létrejövő függőség mellett megfigyelhető volt a szabályozások hatalmi kényszerek útján történő oktrojálása, a gazdaságpolitika közvetlen, „kézi vezérléses” befolyásolása, a katonai, határőrizeti, oktatási, egészségügyi és egyéb társadalmi kérdésekről nem is szólva, szinte függetlenül attól, hogy e kérdések egyáltalán részét képezik-e az EU „kompetenciáinak”.

Államszocialista történelmük utolsó időszakában Kelet-Közép-Európa társadalmainak külső függési rendszerét a kötődések kettőssége jellemezte (Böröcz, 1992a, 1992b, 1993). A „kettős függőség” szerkezetei számos párhuzamos folyamat eredményeképpen jöttek létre. E sokrétű folyamatok között valószínűleg a hatvanas évek végétől a hetvenes évek közepéig bevezetett, részleges piacgazdasági reformok struktúraátalakító hatásai, a kelet-közép-európai államok nem alapszükségletet képező árucikkek magánfogyasztásának szubvencionálására vonatkozó, „középosztály-képződést támogató” döntései, illetve a térség államaira a fosszilis energiahordozók árrobbanásából

következő, késleltetett, de elkerülhetetlenül megjelent világ-gazdasági kényszerek voltak a leglényegesebbek. Miközben az államszocialista tömb moszkvai központja igencsak rövid geopolitikai pórázon tartotta a régió államait, Kelet-Közép-Európa kis- és középállamai egyre növekvő, típusosan a késő államszocialista időszakra jellemző, féloldalas függésbe kerültek a nyugat-európai tőke egyes csoportjaitól, különösen a bozóttűz módjára elharapódzott külső eladósodás jóvoltából (Andor and Summers 1998: 8–16). A külső függés ezen, második típusáról képzelte az államszocialista időszak rendszerreformáló értelmiségének nagy része, hogy mintegy a szovjet túlsúly ellenpontjaként a kelet-közép-európai társadalmak részleges emancipációjához vezet majd.

A szovjet típusú államszocializmus nyolcvanas évek végi összeomlásának fő eleme a térség társadalmi fölött gyakorolt szovjet geopolitikai ellenőrzés fegyelmezett és fokozatos megszüntetése – azaz a kettős függőség szovjet pólusának kiiktatása – volt. Ez ugyanakkor a társadalmat a piacgazdaságtól védelmező, az államszocialista időszakból öröklött mechanizmusok utolsó maradványainak fölszámolásával is együtt járt (Ferge, 1997, Thoma, 1998, Bereti, 2003). Részint a Nyugat-Európában honos, transznacionális pénzügyi tőkétől való függés már az államszocialista időszakban létrejött szerkezetei révén, részint pedig az új, egységes és egyre mélyülő nyugat-európai integrációs folyamat geopolitikai tömegvonzásának következtében Kelet-Közép-Európa társadalmi szinte észrevétlenül kerültek a helyzetüket ma jellemző, az EU-tól való egypólusú függés állapotába.

Mint köztudott, Kelet- és Kelet-Közép-Európa modern története nagyrészt a különféle nyugat-európai aktoroktól való hosszú távú gazdasági és politikai függés története. E vonatkozásban Kelet-Közép-Európa államszocializmus utáni függősége csak két értelemben új: 1. intenzitása, mértéke tekintetében, és 2. abban a vonatkozásban, hogy e függőség mintegy „mágneses” központja, Nyugat-Európa a kapitalizmus történetében egyedülálló módon és mértékben egységes.

A kései államszocialista időszakban kialakult adósságfüggés így szinte észrevétlenül változott kereskedelmi és befektetési függéssé, s mire az új jelöltek az EU-tagság kézzelfogható közelségébe kerültek, addigra már rég megtörtént exportorientált, másodlagos frissességű technológiákat alkalmazó ipari és szolgáltatási termelési helyszínné alakulásuk. A regionális integrációs rendszerek fölszámolása miatt (előre borítékolható módon) összeomlott iparuk szinte kizárólag külföldi tőkével, a külföldi befektetéseket támogató adó- és egyéb közöltségkedvezmények jóvoltából épült újjá, s immár szinte kizárólag az Európai Unió piacára termelt szinte kizárólag az Európai Unióból ide vándorolt tőke érdekeltségi rendszerében.¹⁴ Mire a ke-

let-közép-európai államok első csoportja 2004-ben formálisan belépett az EU-ba, a nyugat-európai transznacionális iparvállalatok, az ugyancsak túlnyomó részt nyugat-európai pénztőkével karöltve rég érdekeltségi-ellenőrzési körükbe vonták az EU keleti határvidékének volt államszocialista társadalmi által a világpiacra vitt erőforrások – s benne kitüntetett helyen a munkaerő – értékesítésülésének folyamatát.

A külső gazdasági függés fogalmát eredetileg Latin-Amerika gazdasági, politikai és társadalomtörténetének megragadására dolgozták ki a huszadik század hatvanas és hetvenes éveiben.¹⁵ A Latin-Amerika és Kelet-Közép-Európa közötti, sok szempontból tagadhatatlanul erős analógia egy ponton azonban érvénytelenné válik. Az Egyesült Államok – Latin-Amerika regionális nagyhatalma és függőségének helyi centruma – ugyanis tagadhatatlanul *állam* a szó weberi értelmében, sőt, alighanem a világ második világháború utáni történelmének legnagyobb hatalmú és befolyású állama.

Az EU – Kelet-Közép-Európa gazdasági függőségének központja – ezzel szemben nem állam, hanem egy gyors átalakulásban levő, az államiság elől szinte bújkáló szupranacionális közhatalmi szervezet. Gazdasági hatalma és geopolitikai befolyása ugyan egyre inkább hasonlítható az USA hatalmához, ám az utóbbival szöges ellentétben az EU-nak nem áll rendelkezésére a közvetlen kényszer állami eszköztára. Ennek következtében az EU kizárólag az imént felsorolt indirekt, flexibilis, áttételes mechanizmusokon keresztül éri el globális befolyását. Tanulmányunk befejező részében az EU kapcsolatrendszerének ezen hajlékony, sokoldalú és rendkívül alkalmazkodóképes vonását próbáljuk értelmezni, s ezzel összefüggésben szólnunk a lehetséges következményekről is.

A KÜLSŐ KAPCSOLATRENDSZEREK KÖZPONTI JELENTŐSÉGE

Az EU-ról szóló könyvtárnyi szakirodalom, s különösen az EU föderatív vagy konföderatív jellegéről politológusok által folytatott viták egyik meghatározó vonása, hogy résztvevői kizárólag *belülről* szemlélik tárgyukat. E vonatkozásban a társadalomtudományi viták ugyanabba a csapdába esnek, mint „a tagok szuverenitását egybeolvasztó és azt minden tagnak újraelosztó szervezet” képlete. Az EU-t mind a saját politikai beszédmódja, mind pedig a róla szóló tudományos viták jelentős része kizárólag mint részeitnek valamiféle összegét képzeli el.

Az EU-t azonban aligha érthetjük meg anélkül, hogy globális összefüggésekbe ne helyezzünk.¹⁶ A fent idézett, az EU globális sikerét, magas profitú, szolgáltatás- és technológiaintenzív főlhalmozási rendszerének globális talpon maradását biztosító

négy intézményi alapmechanizmusa közül három olyan, amelyeknek megvalósulásában kulcsszerepet játszanak a legkülönbébb, az EU-n kívül elhelyezkedő szereplők, folyamatok, szervezetek és következmények. Ez utóbbiak tehát nem véletlenszerűen keverednek az EU történetébe, hanem központi jelentőséggel bírnak. Az EU sikere ezek működésén múlik; ezek az EU valódi pillérei.

1. táblázat. A 2003-ban EU-tagállamok gyarmatbirtokai 1878-ban, 1913–14-ben, 1933-ban és 1939-ben (ezer km², illetve %)

	1878 ¹⁷	1913 ¹⁷	1914 ¹⁸	1933 ¹⁷	1939 ¹⁸
A 2003-ban EU-tagállamok gyarmatbirtokainak összterülete (ezer km ²)	38 627	57 196	55 392	57 533	36 206
A 2003-ban EU-tagállamok gyarmatbirtokai az Európán kívüli lakható földterület százalékában ¹⁹	31,1%	46,1%	44,6%	46,3%	29,2%
A 2003-ban EU-tagállamok gyarmatbirtokai az összes gyarmatbirtok százalékában ²⁰	57,8%	73,4%		73,6%	

A fentiekén túl még egy alapvetően fontos történelmi ok miatt kell az EU-t globális összefüggésében látnunk ahhoz, hogy működését helyesen megérthessük. Az EU mában élő múltjának, történeti beágyazottságának egyik központi eleme az a tevételes szerep, amelyet a tagállamai és ezek elődei a modern világ legalapvetőbb globális szerkezeteinek, így a tőkés világ-gazdaság és az államközi rendszer kialakulásának és fenntartásának folyamatában játszottak-játszanak. A huszonegyedik század elején az EU-szövetségbe forrt államok ugyanazok a szervezetek, mint amelyek egy-két generációval ezelőttig viszonylag közvetlen, ceremóniamentes formában gyakoroltak birodalmi főhatalmat a világ Európán kívüli részének jelentős hányada fölött. Mint az 1. táblázat adatai mutatják, még az 1930-as évek elején is – azaz történelmi léptékkal mérve igazán „tegnap,” s az EU közvetlen elődjének, az Európai Szén- és Acélközösség-

nek a kikiáltása előtt tizenvalahány évvel – a ma EU-tag nyugat-európai államok gyarmatbirodalmai még majdnem háromnegyedét tették ki a világ összes területi külbirtokainak, s a világ Európán kívül lakható szárazföldi területének csaknem felét foglalták el.²¹

Számos következtetés adódik mindebből. Először is arra a mában is meghatározóan fontos tényre irányítja a figyelmet, hogy az EU történeti örököse mindazon államoknak, melyek földarabolták és szétesztották egymás közt, majd évszázadokon keresztül uralták a világ Európán kívüli részét. Ahogy arra Michel Foucher francia történeti geopolitikus rámutat, „az Európán kívüli világban a jelenleg létező határok durván 60 százaléka külső eredetű, azaz nem a ma a két oldalukon található államok valamelyike húzta meg őket” (Foucher, 2001: 160). A mai országhatárok mintegy negyven százalékát a brit vagy a francia birodalmi hatalom húzta meg (uo.). Mindez érvényes persze Európán belülre is, gondoljunk csak a mai Kelet- és Kelet-Közép-Európára, benne Magyarországra. A birodalmi hatalmi viszonyok története nélkül sem a világ, sem pedig közvetlen térségünk történetét nem érthetjük meg.

A modern, nyugat-európai központú birodalmak és a kolonialitás története – azaz a kapitalizmus és a modern államiság világtörténete – nem más, mint az a folyamat, melynek során a nyugat-európai államok, valamint ezek különféle megbízottai és ügynökei leigázták és kizsigerelték a világ Európán kívüli társadalmait. Amikor a második világháború utáni világ-gazdasági és világpolitikai helyzetben létrejövő Európai Unió a nyugat-európai államok és nagyvállalatok globális hatalmának biztosítása végett külső szereplőkre, folyamatokra és szerkezetekre kezd támaszkodni, akkor ez a szervezetszociológiai újítás nem légüres térben, a semmiből jön létre, hanem jelentős, súlyos történelmi szerkezetekre, hagyományokra, mintákra és megoldásmódokra támaszkodik – nevezetesen arra a folyamatra, melynek során a nyugat-európai birodalmi államok célratörő racionalitással tartották uralmuk alatt a világ Európán kívüli részét. Az Európa-központú birodalmiság világtörténete tehát egyszerre útfüggési mechanizmus (vagyis olyan történeti intézmény, amely korlátozza a cselekvők arra való képességét, hogy új cselekvési irányokban tájékozódjanak), és egyszerre része a globális hegemoniára való törekvés intézményi mechanizmusainak. Az EU e vonatkozásban igazán nem ad, nem is adhat mást, csak ami lényege: a rasszista gyökerű „Európa nem Európa” különbségtételt, melynek kognitív és magatartási elemei mintegy sűrített formában képviselik az európai kulturális hagyomány legádázabb, legelvetemültebb, legemberellenesebb részét. Ha az Európai Uniót – bizonyos értelemben helyesen – olyan szervezetként írjuk le, amely tagállamainak „szuverenitását egyesíti és ebből részesíti valamennyi tagját”, akkor az EU-t

olyan szervezatként is látnunk kell, amely tagállamainak gyarmatbirodalmi történeti hagyatékát is „egyesíti és elosztja”.

A nyugat-európai központú gyarmatbirodalmak története a legnagyobb birodalmi rendszerek második világháborút követő időszakban történt fölbomlásának ellenére máig az emberiség egyik gazdasági, politikai, kulturális, morális és geopolitikai tekintetben legfontosabb közös eleme, s így a mai globális társadalmi gyakorlat egyik legalapvetőbb meghatározója. A gyarmatbirodalmi rendszer által létrehozott kapcsolatrendszerek egyenlőtlen, elnyomó és kizsákmányoló jellege szolgál a mai globális egyenlőtlenségek egész rendszerének alapjául. Mindennek talán a legnyilvánvalóbb következményeként a nyugat-európai társadalmak képesek voltak arra, hogy a gyarmatbirodalmi rendszer révén a kapitalizmus korai szakaszában létrehozzanak egy semmilyen racionális érveléssel alá nem támasztható, végletesen egyenlőtlen globális hatalmi rendszert, s ebben a saját maguk számára biztosítsák a legelőnyösebb életfeltételeket és a legnagyobb befolyást. Nyugat-Európa mai világgazdasági helye erre – a gyarmatbirodalmi rendszer jóvoltából elért korai csúcsra éérésre – vezethető vissza. Ha az EU tagállamainak szuverenitását egyesíti, akkor ezeknek eből szerzett gyarmati zsákmányát is „egyesítenie” kell. A volt államszocialista tömb ma EU-tagságért pályázó társadalmi e zsákmányból kérlik most a részüket.

A nyugat-európai politikai integráció létrejötté nemcsak a hidegháború kezdetével esett egybe, hanem a legnagyobb Európa-központú gyarmatbirodalmak összeomlásával is. Francia források alapján nagy biztonsággal állíthatjuk, az ötvenes évek elején született nyugat-európai integrációs rendszer logikájának szempontjából politikai-stratégiai alapkérdés volt, mi történjék a leendő tagállamok gyarmatbirodalmaival – pontosabban: milyen szervezeti keretben, milyen konkrét megoldások képzelhetők el arra, hogy az EU-ba belépő nyugat-európai államok úgy hozzák magukkal „saját” gyarmatbirodalmaikat, hogy az őket a gyarmataikhoz fűző hierarchikus uralmi viszony és az egymáshoz képest többé-kevésbé mellérendelő viszony ne váljék elviselhetetlen politikai feszültségek forrásává. (Nagy-Britannia EU-tagságának késleltetése mögött is nagyrészt az ezzel összefüggő kérdések rendezetlensége és a gyarmati viszonyok viharos átrendeződése állt.) Nemrégiben például Jonathan Gosnell mutatott rá (2002), hogy Franciaország részvételét az európai integrációs folyamatban például lényegében mindenki úgy képzelte el, hogy Franciaország mintegy magával hozza saját, korábban megszerzett a gyarmatait: az *Union Française* nevű szervezet keretében kialakított „különleges kapcsolatot” az Európán kívüli világ jelentős részével. A posztkoloniális irodalom és a négritude mozgalom úttörője, Aimé Césaire már 1950-ben írott, ma a posztkoloniális gondolkodás alapműveként szá-

mon tartott *Beszéd a kolonializmusról* (2000 [1950]) című eszszéjében pontosan látta mindezt.

Az EU gyarmatbirodalmi előtörténetére való utalások alig-alig lelhetők föl az EU jövőjéről szóló politikai, illetve társadalomtudományi vitákban: itt-ott meg-megemlítik mindezt az Európába tartó migrációs áramlások elemzése kapcsán (melyeknek háttérében a volt gyarmatok és nyugat-európai gyarmattartóik közötti aszimmetrikus társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális-reprezentációs és morális viszonyok állnak). Indirekt fél- és negyedutalások formájában és módon föl-fölbukkan e téma akkor is, amikor politikai elemzők a jómódú nyugat-európai államok által volt gyarmataiknak nyújtott alamizsnát próbálják igazolni elemi történeti ténytöredékekre támaszkodó érvekkel. Az EU-val kapcsolatos szakirodalom ugyanakkor nagy ívben kerüli, hogy akárcsak említést is tegyen a gazdasági érték masszív és folyamatos, több száz éves Nyugat-Európába áramoltatásának folyamatáról, a nyugat-európai gyarmattartók által véghezvitt politikai erőszak, a birodalmi háborúk és az ismételt népiertások évszázados következményeiről, a katonai-stratégiai hatalom „befolyási övezetek” formájában történő fönntartásáról vagy a korábban gyarmatosított, ma formálisan független, ám erőforráshiányban szenvedő társadalmak kulturális, politikai, morális és vallási szövetének folyamatos roncsolásáról. Mindezen jelenségek értelemszerűen relevánsak kell hogy legyenek az EU mai léte és működése szempontjából is.

A gyarmati rendszer felbomlása máig nem ért véget. Egy internetes világatlasz²² például ötvennyolc ma is „függő helyzetű területet” tart nyilván. Ebből tizenöt brit, kilenc francia, kettő dán s további kettő pedig holland „fennhatóság” alatt létezik. Összesen harminc ilyen területet – vagyis a ma *de facto* létező gyarmatoknak több mint a felét – EU-tagállam tart ellenőrzése alatt. Tagállamainak folyamatos gyarmati „érintettsége” miatt értelemszerűen az EU maga is részt vesz a gyarmati ügyekben, a szó négyszáz éves értelmében is. Bármely, az Európai Uniót helyesen ábrázoló térképnek föl kellene tüntetnie a Virgin- és Falkland-szigeteket, Martinique-ot és Réuniont, csakúgy, mint Grönlandot és Arubát. Az EU-tagállamok gyarmati közelmúltját tekintve már aligha meglepő, hogy a 2004-ben leköszönt Európai Bizottság külügyeinek vitelével Hongkong utolsó brit gyarmati helytartóját bízta meg a bizottság akkori elnöke. A nyugat-európai államok szuverenitásának rendszere a birodalmi világrend keretei között, Nyugat-Európa gyarmatosító államainak uralma alatt jött létre és formálódott. Ha az EU-t mint a tagállamai szuverenitását „egyesítő és újraelosztó” szervezetet értelmezzük, nem feledkezhetünk meg a megmaradt birodalmi ügyeik „egyesítéséről és újraelosztásáról” sem, a múltbeli birodalmi rablógazdálkodás ma is jól kamatozó profitjáról nem is beszélve.

Hacsak nem tételezzük föl azt a kultúrszociológiai abszurdumot, hogy a közös élménykörnek, a tudásnak, a habitusnak és a mentalitásnak, röviden: a kultúra formáinak nemzedékek közötti átvitele teljességgel megszűnik, akkor mindebből az is következik, hogy a nyugat-európai EU-tagállamok gyarmati történelme és a birodalmi hagyaték egésze, beleértve a mai nyugat-európai jólétet, hatalmat, globális előjogokat és kulturális fennsőbbrendűségekre vonatkozó vélekedéseket, mind-mind része kell hogy legyen a nyugat-európai államok közös tudattartalmának. 2003-ban az Európai Unió összlakosságának kilencven százaléka olyan állam polgára volt, amelyet gyarmattartó hatalomként kellett föltüntetnünk az 1. táblázatban. Az EU tehát kiemelt, központi szerepet játszik a mai világban e kulturális örökség – a kolonialitás és a birodalmiság kulturális hagyatékának – artikulációjában, és az EU szociokulturális egysége jelentős mértékben e két hagyományelemre támaszkodik.

Végezetül idetartozik az is, hogy az Európai Unióban szövetkezett társadalmaknak van egy másik, a gyarmati rendszertől nemely fontos részlet tekintetében eltérő, ám ugyancsak birodalmi hagyatékuk is, mégpedig a szárazföldi egybefüggő birodalmi struktúrák történelmi öröksége. Különösen releváns a birodalmiság e típusa Kelet- és Kelet-Közép-Európa vonatkozásában. Ha a modern világrendszer történetét joggal tekintjük a gyarmatbirodalmak történetének, akkor ugyanilyen joggal értelmezzük ezt úgy is, mint a szárazföldi birodalmak közötti komplex, többszereplős nagyhatalmi-geopolitikai játszmák történetét. E szárazföldi birodalmi szerkezetek egész modern története szinte másról sem szól, mint arról, hogy az erőforrások – így a termőföld, a népesség, a hágók, az utak, a hajózható folyók és elérhető kikötők, a természeti kincsek, az energiaforrások stb. – újraelosztásáért folytatott szüntelen küzdelem során e birodalmak előremasíroznak és visszavonulnak, felosztják és újrafelosztják egymás közt az útjukba kerülő kisebb államokat, társadalmakat, mikrorégiókat. Európa egész területe érintett ebben a több száz évig tartó, modern geopolitikai játszmában, benne a földrész keleti és középső fertálya is. Közlebbi térségünkben e vonatkozásban négy szárazföldi nagyhatalom – a Habsburg-, az oszmán, a porosz és az orosz birodalom – játszott a legmeghatározóbb szerepet. Az Oszmán Birodalom megszűnt, fölváltotta a modern török állam: ma ez az EU legkitartóbb és legkitartóbban marginalizált tagjelöltje. Az Orosz Birodalmat egy más típusú birodalmi projekt keretében újratermelte a Szovjetunió, melynek föloszlása után ennek jogutódja, az Orosz Föderáció új európai szerepre tett szert: ez biztosítja Nyugat- és Közép-Európa energia- és nyersanyagbiztonságát, továbbá eurázsiai katonai ütközőzónaként szolgálja a nyugat-európai integrációs rendszer globális érdekeit. A másik két, régióinkban érintett birodalom központja – Németország és Auszt-

ria – az EU oszlopos tagja, míg a közelmúltban EU-tagjelöltté avanszált volt államszocialista államok (Albánia, Bulgária, Csehország, Észtország, Horvátország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Románia, Szlovákia és Szlovénia) kivétel nélkül e négy birodalom romjain, ezek visszavonulása, földarabolása vagy összeomlása után, a tizenkilencedik vagy huszadik században létrehozott kis- és középállamok. A birodalmiság e szárazföldi formája²³ tehát ugyancsak fontos közös történelmi öröksége az EU-nak.

AKKOR TEHÁT MI IS AZ EU?

Hogy írhatjuk le tehát az EU-t az itt fölsorakoztatott empirikus bizonyítékok alapján? Mit árul el mindez a közhatalom természetére nézvést? Ha a széles körben elfogadott, weberi kritérium (a legitim erőszak monopóliuma) szempontjából értelmezzük tárgyunkat, egyértelműen arra a következtetésre kell jutnunk, hogy saját végrehajtó apparátus hiányában az EU nem tekinthető államnak. Végrehajtó hatalom helyett az EU-nak fölöttebb jól szervezett, kifinomult hálózati kapcsolatrendszere van, s e kapcsolatrendszer tartja fenn az EU mint metaállam működését. Ahhoz, hogy az EU-t értelmesen megragadhassuk közhatalmi szervezetmivoltában, hiba volna (az EU-ról szóló szakirodalom nagy többségével együtt) kizárólag „Brüsszelenre” – azaz az uniós szintű politikai és jogi-szabályozási folyamatokra koncentrálni. Álláspontunk szerint az összes érintett társadalmi formára és egységre – így „Brüsszelen” kívül a tagállamokra, az európai központú transznacionális vállalatokra, az Atlanti-óceán két oldalának tőkés osztályát egyre intenzívebben egybefűző globális osztályérdekekre, valamint az össznyugat- (és ma már közép-) európai politikai nyilvánosságban megfigyelhető társadalmi, kulturális, politikai és gazdasági mozgásokra – s az ezeket átfogó, egyetlen, sűrű szövetű hálózati „klikkbe” szervező történelmi folyamatokra is figyelnie kell annak, aki meg akarja érteni az EU mibenlétét. E folyamatok a kapitalizmus négy-öt száz éves történetében először a második világháború után létrehoztak egy közös nyugat-európai geopolitikai szervezeti rendszert, amely az eltelt ötven év során a közhatalom olyan új típusává alakult, amely külső és belső kapcsolatrendszerének sajátosságai következtében mintegy három lépés távolságot tart a világ azon szerveződési pontjaitól, ahol tetten érhető a weberi értelemben vett kényszer, az erőszak, az állami végrehajtó hatalom konkrét megnyilvánulásaiban.

Az e metaviszonyban létrejött távolság az EU-központ és a tagállamok között fontos összetevője az EU globális magatartásának: ez teszi lehetővé az EU számára, hogy „tisztán” ússzon meg olyan helyzeteket, amelyeken az államok nyakig sárosan,

üggyel-bajjal vergődnek át. Azzal, hogy stratégiai védelmének feladatát alvállalkozásba adja a NATO-nak, az EU elegáns távolságot tud tartani a globális geopolitikai erőszak szinte minden konkrét megnyilvánulási formájától – s teheti mindezt anélkül, hogy saját védelmét veszélyeztetné. A „keleti bővítés” folyamatában az EU keleti és délkeleti határvidékén elterülő, félperifériás volt államszocialista társadalmak EU-kompatibilitásához szükséges társadalom-, gazdaság-, politika- és kultúra-átalakítási feladatok „piszkos munkájának” jelentős részét az érintett társadalmak „saját” állami apparátusa és politikai elitje vállalta magára. A gazdasági, környezeti, társadalmi és jogi kényszerintézkedések nagy részét az EU-ban gyökeröző transznacionális vállalatok végezték anélkül, hogy az EU-nak bármikor is a konvencionális erőszak eszközéhez kellett volna nyúlnia. A globális gyarmatbirodalmi rendszer fölbomlása után is fennmaradt függőségi viszonyok, a német és osztrák központú szárazföldi birodalmak történetében kialakult és az államszocialista tömb összeomlása után újból, minden korábbinál intenzívebb formában létrejött függőség, továbbá a volt gyarmattartók és volt gyarmataik között újból és újból kialakuló újgyarmati kapcsolatrendszerek szinte a világ egész „volt államszocialista” és „harmadik-világbeli” részét az EU-hoz kötik, az utóbbi számára nagyon kedvező cserearányok, energia- és nyersanyag-ellátási rendszerek, a kisemmizett és minden (ön)védelmi képességétől megfosztott munkaerő foglalkoztatása és a volt államszocialista tulajdon mélyen értéke alatti külföldi tulajdonra váltása (vagyis az államszocializmus bukásából származó extraprofit) révén. Mindez anélkül történik, hogy az EU-nak a legkisebb mértékben közvetlenül részt kellene vennie a globális értéktöbblet-eltulajdonítással összefüggő társadalmi és környezeti erőszakban. Nagyrészt alighanem épp a közvetlen erőszak konkrét megnyilvánulási pontjaitól való elegáns szervezetszociológiai távolságtartása miatt tarthatják az EU-t a morális „jó” megnyilvánulási formájának a nemzetközi politikában, ezzel is megerősítve az „európai jóság” több évszázados eurocentrikus ideológiáját.

Az erőszak azért oly központi eleme az államiságnak, mert alkalmas rá, hogy létrehozza az államot alkotó társadalmi csoportok számára létfontosságú közös jószágok egyik legfontosabbikát: a *rendet*. A modern állam erőszakmonopóliuma azonban nem önmagában létezik, hanem az elszámoltathatóságra vonatkozó társadalmi követelésekkel dinamikus kölcsönhatásban. Semmilyen egyéb erőszakszervezetnek nem kell szembenéznie az elszámoltathatóság olyan mértékével, mint az államnak. A végrehajtó apparátus, s így az erőszakmonopólium hiánya az EU esetében az elszámoltathatóság hiányához is vezetett. Az EU magatartása, követelései, érdekérvényesítő tevékenysége az egész világra, a világ összes társadalmára kiterjed, míg el-

számoltathatósága még saját polgárai vonatkozásában is fölöt-
tebb kétes.

A hatalom és a kényszer alkalmazására az EU által létreho-
zott kifinomult elosztási és alvállalkozói kapcsolatrendszer és
az elszámoltathatóság visszacsatolási folyamatának teljes hiá-
nya megdöbbentő hasonlatosságot mutat a gazdasági termelőte-
vékenységet globális szinten szervező mai nagyvállalatok tevé-
kenységével, különösen a „flexibilis specializáció” (Piore és
Sabel, 1984), a „hálózati szerveztirányítás” (Powell és Smith-
Doerr, 1994) és a „just-in-time” termelés²⁴ néven ismert terme-
lésszervezési formákkal, amelyek közös jellegzetessége, hogy
rendkívül komplex, többdimenziós alvállalkozási rendszerek
(Eccles, 1981, ENSZ, 1981, Deyo, 1995). Az EU globális straté-
giája különösen jól rezonál az áruláncolatok (commodity
chains) gazdaságszociológiája (pl. Gereffi és Korzeniewicz,
1994) által föltárt összefüggésekkel, különösen ennek a „fölvá-
sárló által irányított” és Gary Gereffi által leírt (1994) típusá-
val. Ebben a kereskedelmi tőke szervezi a termelést, mely egy-
mástól nagy távolságban elhelyezkedő, sok-sok termelő között
kialakított, nagyon összetett kapcsolatrendszerekből épül föl.
Mindez tipikusan a kereskedelem azon ágazataiban tud kiala-
kulni, ahol a kereslet szerkezete nagyon diverzifikált és gyorsan
változik. Miként az alvállalkozói rendszer jóvoltából a transz-
nacionális vállalatok képesek arra, hogy rendkívül alacsony szin-
tre szorítsák le a béreket, s mégis elkerüljék a tisztességtelen
bérezés miatti politikai támadásokat, az EU is elegánsan kívül
marad minden, globális érdekérvényesítési tevékenységének
társadalmi hatásaival kapcsolatos számonkérési kísérlet ható-
köréből.

Az EU-ban tehát igencsak szellemes, kreatív szervezeti meg-
oldást hozott létre a nyugat-európai nagytőke, amely korábban
ismeretlen mértékben megvalósítja a modern nyugat-európai
liberalizmus egyik fő álmát: olyan profittermelő és globális elő-
nyök egész sorát biztosító rendszer jött létre, amely képes a tár-
sadalmi átalakulások előnyös következményeit elválasztani az
ezek alapjául szolgáló brutális erőszaktól és egyéb morális
problémáktól. Mintha a „láthatatlan kéz” kitört volna a piacról:
immár a politikai szervezet szférájában is működni látszik.
2003-ban a világ lakosságának mintegy hat százalékával az Eu-
rópai Uniónál jelentkezett a világ össztermékének mintegy ne-
gyede-harmada.²⁵ Szinte erőfeszítés nélkül érte el a volt állam-
szocialista államok szolgálatkész együttműködését, miközben –
egy régi nyugat-európai geopolitikai álmat valóra váltva – rész-
ben ütközőzónává, részben pedig természeti és társadalmi erő-
forrássá redukálta Kelet-Közép-Európa társadalmait. A világ
ma is létező gyarmatainak több mint a felének a birtokában, és
a globális elnyomás, rasszizmus és politikai terror több évszá-
zados történetével a háta mögött elérte, hogy széles körben a

politikai jóság megtestesüléseként tekint rá a világ nagy része. A NATO-val az oldalán az EU képes arra, hogy a semleges, szelíd, bársenyos erő önképét állítsa a világ többi társadalmi elé.

A társadalomtudományoknak – ha lépést akarnak tartani az EU-val és a globális elszámoltathatatlanság problémájával mint társadalmi ténnyel – az a feladatuk, hogy kidolgozzák a globális geopolitikai érdekek mentén nem állami, hanem alapvetően hálózati logika mentén szerveződött politikai közhatalom fogalmi apparátusát, az államiság hagyományos elméleti képzetein túl. A valóság nagyon is kézzelfogható, vadonatúj formában jelen van: az elmélet feladata, hogy megpróbáljon vele lépést tartani, megpróbálja megragadni minden komplexitásával, gyorsaságával és sikamlósságával együtt.

JEGYZETEK

¹ A tanulmány a kölni Max Planck Institut für Gesellschaftsforschung, a Rutgers Egyetem, a Binghamtoni Egyetem (SUNY) és az MTA Politikai Tudományok Intézete támogatásával jött létre. Korábbi változata az *International Sociology* című folyóirat 2005/2. számában jelent meg. A szerzők ezúton köszönik meg Siba Grovogui, Melegh Attila és Patrick Ziltener hasznos jó tanácsait, valamint az *International Sociology* recenzensének és szerkesztőinek kommentárjait.

² E szabály alól a boszniai Mosztár városa képezi az egyetlen kivételt: ezt az EU közvetlenül igazgatja.

³ Miután a szélsőjobboldali, idegengyűlöletéről hírhedt FPÖ kapta meg a kormányzati pozíciók felét a 2000-ben megalakult, az Ausztria EU-tagsága utáni első új osztrák kormányban, az EU valamennyi tagja tizennégy, egymástól függetlenül bevezetett bojkott formájában fölfüggesztette az Ausztriával főnnállól kétoldalú kapcsolatait. Eközben az Európai Bizottság akkori elnöke, a szocialista volt olasz miniszterelnök, Romano Prodi az új osztrák kancellárhoz küldött gratuláló rutintáviratában azon „bizonyosságának” adott hangot, hogy Ausztria továbbra is ragaszkodik „a szabadság, a demokrácia, az emberi jogok és szabadságok, valamint a törvényesség” tiszteletben tartásához (EU Official Document IP/00/123) és biztosította, hogy „várakozással néz elébe a konstruktív munkakapcsolatnak” Ausztriával (uo.). Az FPÖ-höz foghatóan szélsőjobboldali és/vagy idegengyűlölő pártok jelenléte az EU többi tagállamának kormányaiban még ennyi szemöldökráncolást sem idézett elő az Európai Bizottság részéről.

⁴ E kifejezést EU-szerte széles körben használják. Néhány hivatkozás a közelmúltból: Thomas Klestil (osztrák köztársasági elnök): <http://www.austria.org/press/prel0715b.htm>, Chris Patten (2004-ig az EU külügyi biztosa): <http://www.publicservice.co.uk/pdf/europe/spring2003/EU5%20Chris%20Patten%20ATL.pdf>, Romano Prodi (2004-ig az Európai Bizottság elnöke): http://europa.eu.int/comm/external_relations/news/prodi/sp02_465.htm, illetve Jack Straw (brit külügyminiszter): http://europa.eu.int/futurum/documents/other/oth270701_en.htm. (Az idézett honlapok 2003. december 5-i állapota szerint.)

⁵ Az adatok forrása: http://www.idea.int/elections/voter_turnout_europe/images/EPElections-Table1.pdf, az elemzések pedig: http://www.idea.int/elections/voter_turnout_europe/index.htm.

- ⁶ Erről részletesebben ld. Böröcz 2000, Kovács and Kabachnik 2001 és Kovács 2001.
- ⁷ „Dependencies.”
- ⁸ „Indirect rule.”
- ⁹ Ld. még: Böröcz 2003.
- ¹⁰ Erről részletesebben ld.: Pijl, 1984, Arrighi, Barr and Hisaeda, 1999: 138–140, és Anderson, 1997: 57–63).
- ¹¹ <http://www.corporateeurope.org/tpntabd.html> , a 2004. július 21-i állás szerint.
- ¹² Uo., utalva az Európai Parlament határozatának 17. paragrafusára: „European Parliament resolution on the state of the Transatlantic Partnership on the eve of the EU-US Summit in Dublin on 25–26 June 2004@ P5_TA-PROV(2004)0375-B5-0185/2004), 2004. július 21-i állás szerint.
- ¹³ Kiváló összefoglalását adja a szakirodalom e részének Gereffi 1994, McMichael 1996 vagy Sampat 2003.
- ¹⁴ E folyamatok részletes dokumentálása természetesen túlfeszítené e tanulmányunk kereteit. A korábban idézett forrásokon túl ld. még például Adam Burgess (pl. 1997), Böröcz (1999), Hannes Hofbauer és Andrea Komlosy (pl. 1998), Hofbauer (pl. 2003), Bill Lomax (pl. 1998), Hugo Radice (pl. 1998), illetve Szalai Erzsébet (pl. 1999) idevágó munkásságát.
- ¹⁵ Ezen irodalmat kitűnően összegzik Jorge Larraín (1989), illetve Alvin So (1990) nagyszerű könyvei.
- ¹⁶ Ugyancsak helyhiány miatt nem térünk ki részletesen itt a globális összefüggések gazdag társadalomtudományi irodalmára, csupán utalnunk Immanuel Wallerstein (pl. 1974), Samir Amin (pl. 1976), Giovanni Arrighi (pl. 1996), Christopher K. Chase-Dunn (pl. 1998), illetve Arrighi és Beverly Silver (pl. 1999) munkásságára.
- ¹⁷ A számítások Clark, 1936 (Table I: 23–24) alapján az Egyesült Királyság, Franciaország, Olaszország, Belgium, Dánia, Németország, Hollandia, Portugália és Spanyolország birtokolta „mandátumterületek” („mandates”), függő területek („dependencies”), továbbá önkormányzó területek („self-governing territories”) összeadásával készültek.
- ¹⁸ A számítások alapjául Ansperger, 1989 szolgált, aki Veit, 1915-öt idézi az 1914-es adatok vonatkozásában.
- ¹⁹ A Föld teljes szárazföldi területe 148 941 000 km². Ebből levontuk Antarktikát (14 .000 km²) mint lakatlan területet, továbbá Európát (10 507 630 km²). Így kaptuk a 124 88 370 km²-es, Európán kívüli lakhatóterület-adatot. Forrás: Hammond 1913.
- ²⁰ Clark 1936, Table IV, („Percentages of Territorial Holdings of the Western Powers”, p. 32) alapján.
- ²¹ Böröcz (2001) ugyanezt a táblázatot némileg más összefüggésben elemezte.
- ²² <http://www.worldatlas.com/dependtr.htm> , a 2002. május 3-i állás szerint.
- ²³ Böröcz (2001) részletesebben taglalja a tengerentúli és a szárazföldi birodalmiság közötti hasonlóságok és különbségek társadalomszervezeti következményeit és összefüggérendszerét.
- ²⁴ A „just-in-time” (azaz: „épp-időben”) termelési rendszert a Toyota Corporation dolgozta ki először a nyolcvanas években. Mint egy vállalatirányítási konzultáns cég honlapja kifejti, az ebben rejlő szervezeti innovációk gyökeresen „csökkentik a fogyasztói rendelés és a szállítás közötti időtartamot” (<http://rockfordconsulting.com/lean.htm>, a 2004. július 18-i állapot szerint), csakúgy, mint a termelési és elosztási folyamat egyéb pontjai közötti időt. A ma létező „just-in-time” rendszerek sokszor igen nagy földrajzi távolságok átfogására képesek (Prakash et al, n. d.). Ld. még McMichael (1996: 107).
- ²⁵ Cserearányon számítva, az IBRD 2002 adatai alapján.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Amin, Samir (1976): *Unequal Development. An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism*. New York, Monthly Review Press.
- Anderson, Perry (1997): „Under the Sign of the Interim.” In: Peter Gowan and Perry Anderson (eds.): *The Question of Europe*. London, Verso, Chapter 3., 51–76. pp.
- Andor, László and Martin, Summers (1998): *Market Failure. A Guide to the Eastern Europe's „Economic Miracle”*. London, Pluto Press.
- Arrighi, Giovanni (1996): *The Long Twentieth Century. Money, Power and the Origins of Our Times*. London, Verso.
- Arrighi, Giovanni and Kenneth, Barr and Shuji, Hisaeda (1999): „The Transformation of Business Enterprise.” In: Arrighi, Giovanni and Beverly J. Silver. (1999): *Chaos and Governance in the Modern World System*. Minneapolis, University of Minnesota Press, Chapter 2., 97–150. pp.
- Arrighi, Giovanni and Beverly J. Silver (1999): *Chaos and Governance in the Modern World System*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Ansperger, Franz (1989): *The Dissolution of the Colonial Empires*. London–New York, Routledge.
- Bereti Gábor (2003): „Helyzetkép és jövőkép. Szociális fórum Miskolcon, 2003. április 5–6.” *Eszmélet*, 60., 128–32.
- Bornschier, Volker and Patrick Ziltener (1999): „The revitalization of Western Europe and the politics of the »social dimension«.” In: Thomas Boje, Bart van Steenbergen and Sylvia Walby (eds.): *European Societies: Fusion or Fission?* London, Routledge, 33–52. pp.
- Böröcz, József (1992a): „Dual Dependency and Property Vacuum: Social Change on the State Socialist Semiperiphery.” In: *Theory & Society*, 21: 77–104. Magyarul: „Kettős függőség és tulajdonvákuum: társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián.” *Szociológiai Szemle*, 1992, 3., 3–20.
- Böröcz, József (1992b): „Dual Dependency and the Informalization of External Linkages: The Case of Hungary”. In: *Research in Social Movements, Conflicts and Change*, 14., 189–209. Magyarul: „Kettős függőség és a külső kötések informálissá válása.” *Eszmélet*, 1993, 18–19., 74–88.
- Böröcz, József (1993): „Simulating the Great Transformation: Property Change under Prolonged Informality in Hungary.” In: *Archives européennes de sociologie / Europäisches Archiv für Soziologie / European Journal of Sociology*. XXXIV., 1. May, 81–107. Magyarul: „Színlelt nagy átalakulás? Informális kiút az államszocializmusból.” *Politikatudományi Szemle*, 1995, 3. ősz, 19–39.
- Böröcz, József (1999): „From Comprador State to Auctioneer State: Property Change, Realignment and Peripheralization in Post-State-Socialist Central Europe.” In: Smith, David A., Dorothy J. Solinger and Steven C. Topik. (eds.): *States and Sovereignty in the Global Economy*. London, Routledge, 193–209. pp.
- Böröcz, József (2000): „The Fox and the Raven: The European Union and Hungary Renegotiate the Margin of »Europe«.” *Comparative Studies in Society and History*, 42., 4. Oct., 847–75. Magyarul: „Térkép e táj. Az EU–magyar »párbeszéd«.” *Kritika*, 1998, 4., 2–9.
- Böröcz, József (2001): „Introduction: Empire and Coloniality in the »Eastern Enlargement« of the European Union.” In: Böröcz, József and Melinda Kovács. (eds.): *Empire's New Clothes: Unveiling EU-Enlargement*. E-book available on-line at <http://aei.pitt.edu/archive/00000144/01/Empire.pdf>. Holly Cottage, UK, Central Europe Review. Magyarul: „Bírodalom, kolonialitás és az EU keleti bővítése.” *Replika*, 2001, 45–46., 23 november, 4–50. pp.
- Böröcz, József (2003): „East European Entrants to EU: Diffidently Yours.” *The Polish Foreign Affairs Digest*, 3, 4 (9): 47–58.

- Burgess, Adam (1997): *Divided Europe. The New Domination of the East*. London, Pluto Press.
- Caporaso, James A., Gary Marks, Andrew Moravcsik, and Mark A. Pollack (1997): „Does the European Union Represent an *n* of 1?” *ECSA Review*, X., 3. Fall, 1-5. pp.
- Césaire, Aimé (2000 [1950]): *Discourse on Colonialism*. New York, Monthly Review Press.
- Chase-Dunn, Christopher (1998): *Global Formation. Structures of the World-Economy*. Lanham, Rowman & Littlefield.
- Clark, Grover (1936): *The Balance Sheet of Imperialism. Facts and Figures on Colonies*. New York, Columbia University Press.
- Deyo, Frederic C. (1995): „Capital, Labor, and State in Thai Industrial Restructuring: The Impact of Global Economic Transformations In: David A. Smith and József Böröcz (eds.): *A New World Order? Global Transformations in the Late Twentieth Century*. Westport, CT, Greenwood Press, .” Chapter 8., 131-44. pp.
- Eccles, Robert (1981): „The Quasifirm in the Construction Industry.” *Journal of Economic Behavior and Organization*, 2., 4 Dec., 335-357. pp.
- Ferge, Zsuzsa (1997): „The Perils of the Welfare State's Withdrawal.” *Social Research*, 64., 4., Winter, 1381-1402. pp.
- Foucher, Michel (2001 [1988]): „The Geopolitics of Front Lines and Borderlines.” In: Jacques Lévy (ed.) *From Geopolitics to Global Politics. A French Connection*. London, Frank Cass, 159-70. pp.
- Gereffi, Gary (1994): „The International Economy and Economic Development.” In: Neil J. Smelser and Richard Swedberg (eds.): *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton and New York, NY, Princeton University Press and Russell Sage Foundation, Chapter 9. 206-33. pp.
- Gereffi, Gary and Miguel Korzeniewicz (eds.) (1994): *Commodity Chains and Global Capitalism*. Westport, Connecticut, Greenwood Press.
- Gosnell, Jonathan (2002): „Colonial Paradigms for an Emerging EU?” Paper presented at the conference of the Council for European Studies, „Europe in the New Millennium: Enlarging, Experimenting, Evolving.” Chicago, 14-16. March.
- Hammond (1913): *Hammond Universal World Atlas*. Maplewood, NJ: Hammond. MCMXCIII.
- Hall, Stuart (1995): „The West and the Rest: Discourse and Power.” In: Stuart Hall, David Held, Don Hubert, and Kenneth Thompson (eds.): *Modernity. An Introduction to Modern Societies*. Cambridge, UK, Polity Press, Chapter 6. 184-228. pp.
- Hofbauer, Hannes (2003): *Ost-Erweiterung. Vom Drang nach Osten zur peripheren EU-Integration*. Wien, Promedia.
- Hofbauer, Hannes and Andrea Komlosy (1998): „Tőkefelhalmozás és gazdasági fejlődés dilemmái Kelet-Európában.” In: Krausz Tamás (szerk.): *Rendszerváltás és társadalomkritika. Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből*. Budapest, Napvilág Kiadó, 87-113. pp.
- IBRD (2002): *World Development Indicators*. CD-ROM, Washington, D. C.: International Bank for Reconstruction and Development.
- Kovács, Melinda (2001): „Putting Down and Putting Off: The EU's Discursive Strategies in the 1998 and 1999 Follow-Up Reports.” In: Böröcz, József and Melinda Kovács. (eds.): *Empire's New Clothes: Unveiling EU-Enlargement*. E-book available on-line at <http://aei.pitt.edu/archive/00000144/01/Empire.pdf>. Holly Cottage, UK, Central Europe Review, 196-234. pp.
- Kovács, Melinda and Peter Kabachnik (2001): „Shedding Light on the Quantitative Other: The EU's Discourse in the Commission Opinions of 1997.” In: Böröcz, József and Melinda Kovács. (eds.): *Empire's New Clothes: Unveiling EU-Enlargement*. E-book available on-line at

- <http://aei.pitt.edu/archive/00000144/01/Empire.pdf>. Holly Cottage, UK, Central Europe Review, 147–195. pp.
- Larrain, Jorge (1989): *Theories of Development. Capitalism, Colonialism and Dependency*. Cambridge, UK, Polity Press.
- McMichael, Philip (1996): *Development and Social Change. A Global Perspective*. Thousand Oaks, CA, Pine Forge Press.
- OECD (2001): *International Trade by Commodities Statistics*, <http://www.oecd.org/xls/M00017000/M00017616.xls>.
- Pijl, Kees van der (1984): *The Making of an Atlantic Ruling Class*. London, Verso.
- Piore, Michael and Charles Sabel (1984): *The Second Industrial Divide*. New York, Basic Books.
- Pollack, Mark A. and Gregory C. Schaffer (eds.) (2001): *Transatlantic Governance in the Global Economy*. Lanham, MD, Rowman & Littlefield.
- Powell, Walter W. and Laurel Smith-Doerr (1994): „*Networks and Economic Life*.” In: Neil J. Smelser and Richard Swedberg (eds.): *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton and New York, NY, Princeton University Press and Russell Sage Foundation, Chapter 15. 368–402. pp.
- Portes, Alejandro and József Böröcz (1989): „*Contemporary Immigration: Theoretical Perspectives on Its Determinants and Modes of Incorporation*.” *International Migration Review*. 1., Silver Issue, 87., Vol. 23., Fall, 606–630. pp.
- Prakash, Amarnath C., James C. Wetherbe and Brian D. Janz. (N. d.): „*Reducing Cycle Time in the Apparel Retailer-Manufacturer Global Supply Chain Through Interorganizational Linkages*.” <http://www.people.memphis.edu/~cscm/CTR3/ReducingCTinApparelSC.pdf> last viewed on 17. July 2004.
- Radice, Hugo (1998): „*A feltámadt kapitalizmus: Kelet-Közép-Európa a globalizáció fényében*.” In: Krausz Tamás (szerk.): *Rendszerváltás és társadalomkritika. Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből*. Budapest, Napvilág Kiadó, 194–209. pp.
- Sampat, Preeti (2003): *Economic Globalisation Today. Resource Book*. Bangalore, Books for Change.
- Scharpf, Fritz W. (1996): „*Negative and Positive Integration in the Political Economy of European Welfare States*.” In: Gary Marks, Fritz W. Scharpf, Philippe C. Schmitter and Wolfgang Streeck: *Governance in the European Union*. London, SAGE, Chapter 2., 15–39. pp.
- Schmitter, Philippe (1996a): „*Examining the Present Euro-Polity with the Help of Past Theories*.” In: Gary Marks, Fritz W. Scharpf, Philippe C. Schmitter and Wolfgang Streeck: *Governance in the European Union*. London, SAGE, Chapter 1. 1–14. pp.
- Schmitter, Philippe (1996b): „*Examining the Future of the Euro-Polity with the Help of New Concepts*.” In: Gary Marks, Fritz W. Scharpf, Philippe C. Schmitter and Wolfgang Streeck: *Governance in the European Union*. London, SAGE, Chapter 6., 121–50. pp.
- So, Alvin Y. (1990): *Social Change and Development. Modernization, Dependency, and World-System Theories*. Newbury Park, SAGE.
- Streeck, Wolfgang (1996): „*Neo-Voluntarism: A New European Social Policy Regime?*” In: Gary Marks, Fritz W. Scharpf, Philippe C. Schmitter and Wolfgang Streeck: *Governance in the European Union*. London, SAGE, Chapter 4. 64–94. pp.
- Stone-Sweet, Alec and Wayne Sandholtz (1998): „*Integration, Supranational Governance, and the Institutionalization of the European Polity*.” In: Wayne Sandholtz and Alec Stone-Sweet (eds.): *European Integration and Supranational Governance*. Oxford (UK), Oxford University Press 1–26. pp.
- Szalai Erzsébet (1999): *Oroszlánok és globalizáció. Kísérlet az 1998 tavaszán hatalomra került kormány szociológiai és szociálpszichológiai elemzésére*. Budapest, MTA PTI – Új Mandátum.

- United Nations (1981): „*Transnational Corporation Linkages in Developing Countries: The Case of Backward Linkages via Subcontracting: A Technical Paper.*” U. N. Centre on Transnational Corporations, 75 pp.
- Thoma László (1998): „*Védtelen társadalom. A rendszerváltás és a szakszervezetek (1988–1992).*” In: Krausz Tamás (szerk.): *Rendszerváltás és társadalomkritika. Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből.* Budapest, Napvilág Kiadó, 245–69. pp.
- Veit, Valentin (1915): *Kolonialgeschichte der Neuzeit.* Tübingen.
- Wallerstein, Immanuel (1974): *The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century.* New York, Academic Press.

